

Miroslav Glavičić

ARTORII U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

UDK: 929.55 Artorius, Castus Lucius
930.27(497.5 Podstrana)
Izvorni znanstveni rad

Miroslav Glavičić
Sveučilište u Zadru
HR Zadar

Prva i najznačajnija asocijacija za gentilicij *Artorius* u rimskoj provinciji Dalmaciji jesu poznati natpisi (*CIL* III, 1919=8513=12813 i 12791=14224) iz Podstrane na kojima je komemoriran rimski časnik viteškoga položaja *L. Artorius Castus*. Na natpisu *CIL* III, 1919=8513=12813, čija su dva ulomka do nedavno bila ugrađena kao spolije u ogradni zid crkve sv. Martina, naveden je impozantni *cursus honorum* *L. Artorija* Kasta, koji je imao sjajnu vojničku karijeru (*centurio, primus pilus, praepositus, praefectus, dux*). Budući da je na natpisu kronološki naveden red obnašanja službi, jasno je da *L. Artorius Castus* svoju karijeru završava obnašanjem kontroverzne službe namjesnika pokrajine Liburnije (*procurator centenarius provinciae Liburniae iure gladi*) nakon koje se povlači na svoje imanje u Pituntij. Ondje je sahranjen u mauzoleju kojega je sagradio »za svojega života sebi i svojim«. Na natpisu jasan navod *sibi et suis*, uz moguću rekonstrukciju [*ex te*]st(amento), sugerira da je *L. Artorius Castus* ondje živio sa svojom obitelji i imao nasljednike. Moguće je da je on bio »utemeljitelj« grane porodice koja se razvija u Saloni i na njezinom teritoriju, na što upućuju četiri natpisa sa spomenom gensa *Artorius* (*CIL* III, 8476, 2520=8641, 9226 i 1846=8425), koja se okvirno datiraju u razdoblje kasnog 2. i u 3. st.

Ključne riječi: Rimska pokrajina Dalmacija; gens *Artorius*; *L. Artorius Castus*; natpisi

Pregledom poznate natpisne građe, koja je objavljena u relevantnim zbirkama latinskih natpisa i u stručnoj literaturi, na prostoru rimske provincije Dalmacije dokumentirano je svega šest natpisa sa spomenom porodičnog imena (*nomen gentile*) *Artorius*. Konvencionalno se drži da su *Artorii* porodica italskog podrijetla, moguće s juga Italije, koja se na prostoru Salone naselila tijekom 2. st. (Alföldy, 1969: 62¹; Wilkes, 1969: 328-329²). Prva i najznačajnija asocijacija za gentilicij

---

¹ »Die dalmatinische Familie dürfte italischer Herkunft gewesen sein, obwohl sie nur in der späteren Prinzipatszeit belegt ist. Der wohl aus Epetium gebürtige Ritter *L. Artorius Castus* durchlief unter Commodus eine glänzende ritterliche Laufbahn.«

² »The *Artorii* owned property in the Poljica area of the Salona territory in the late second or third century. They were a family of Italian origin, possibly from the south, but

Artorius u rimskoj provinciji Dalmaciji jesu dva natpisa iz Podstrane na kojima je komemoriran rimski časnik viteškoga položaja *L. Artorius Castus*. To je razlog zbog kojega pregled natpisa sa spomenom Artorija u Dalmaciji moramo započeti s tim natpisima, posebno s »prvim« natpisom (kolokvijalno nazvanim tako jer je ranije otkriven) na kojem je naveden cjeloviti i impozantni popis Kastovih službi (*cursus honorum*), koji omogućuje prilično sigurno datiranje natpisa u razdoblje druge polovice 2. st. Pri tom ne možemo biti sigurni je li *Castus* bio potomak Artorija koji su se već ranije bili naselili u Saloni ili je on bio prvi *Artorius* koji se nakon završetka aktivne službe nastanjuje na svom imanju u Pituntiju (*Pituntium*) i postaje »utemeljitelj« grane porodice koja se u kasnijem razdoblju razvija u Saloni. Dosadašnje spoznaje, utemeljene na analizi poznatih natpisa sa spomenom Artorija u rimskoj provinciji Dalmaciji, sugeriraju ili daju prednost ovom drugom razmišljanju.

»Prvi« natpis na kojemu je komemoriran *L. Artorius Castus* publicirao je već godine 1850. Franjo (Francesco) Carrara (Carrara, 1852: 23, no. IX), a potom je objavljen u relevantnim zbirkama rimskodobne natpisne građe (*CIL* III, 1919=8513=12813; *ILS* 2770; *PIR* 975), kao i u drugim znanstvenim i stručnim raspravama. Njegova dva poveća ulomka bila su do nedavno uzidana u ogradni zid crkve sv. Martina u Podstrani (sl. 1), a danas su, nakon restauracije, pohranjeni u spomenutoj crkvi (sl. 2). Naime, prije sekundarne uporabe, natpis je bio razbijen, približno oko sredine, pri čemu je jedan manji dio u sredini nestao i vjerojatno je zauvijek izgubljen, a oštećen je tada i dio natpisne površine lijevoga ulomka.

Prvi i osnovni zadatak epigrafičara jest pravilno pročitati natpis, uočavajući pri tom epigrafske osobitosti (ligature, kratice i sigle), pogreške klesara, gramatičke pogreške i jezične osobitosti. Sigle posvetne formule *D(is) M(anibus)* uklesane su u gornjem lijevom i desnom uglu izvan natpisnog polja, što nije neuobičajeno. Na početku natpisa uklesana su tri imena (*tria nomina*) Lucija Artorija Kasta i to u nominativu (*L. Artorius Castus*), što je jasna oznaka da je on bio glavni i jedini nositelj aktivnosti povezane s gradnjom monumentalne grobnice. Popis službi (*cursus honorum*) koje je *L. Artorius Castus* obnašao tijekom svoje karijere ispisan je od 1. do 8. retka. Pritom je važno naglasiti da je popis službi naveden kronološkim slijedom njihova obnašanja, od prve časničke službe (*centurio legionis III Gallicae*) do posljednje administrativne službe (*procurator centenarius provinciae Liburniae*) koju je *L. Artorius Castus* postigao kao uglednik viteškoga reda. Završetak natpisa u 8. i 9. retku donosi za natpisnu građu sepulkralnog karaktera uobičajene izraze kojima pojedinac (*L. Artorius Castus*) pojašnjava svoju namjeru da već tijekom svojega života učini grobnicu *sebi i svojim* – *vivus ipse sibi et suis*. Zbog frakture spomenika i oštećenja natpisne površine, završetak

---

there is no definite evidence when they became established at Salona. None are known in the first century and their position may derive from the distinguished army officer and administrator L. Artorius Castus, attested on two inscriptions from Pituntium, perhaps of the late second century.«

natpisa nije u potpunosti jasan, međutim, čini se vrlo prihvatljivom restitucija [*ex te*]*st(amento)*,³ budući da se u posljednjem retku natpisa na desnom ulomku jasno uočava uklesano slovo *T* ispred kojega je prije restauracije spomenika bio vidljiv duktus slova *S*.

Budući da natpis počinje (*L. Artorius Castus*) i završava nominativom (*vivus ipse*), za očekivati je da cijeli popis Kastovih službi također bude napisan u nominativu. Međutim, pri navođenju časničkih službi, nakon što su kraticama označeni položaji centuriona u više legija i viša centurionska služba (*primus pilus*), u 4. i 6. retku dolazi do očite anomalije, tj. umjesto nominativa riječi *praepositus* i *dux* uklesani su oblici dativa *praeposito* i *duci*. Isti slučaj zamjene padeža događa se i na prijelazu iz 7. u 8. redak, gdje je umjesto nominativa *centenarius*, nakon kratice *proc(urator)*, ispisan dativni oblik *centenario*. Uočenu nelogičnost strukture teksta natpisa valja tumačiti kao gramatičku pogrešku klesara ili sastavljača natpisa i stoga cijeli popis časti treba restituirati u nominativu.⁴

Navod da je *L. Artorius Castus* dao načiniti grobnicu za svojega života znači da nije moglo doći do pogreške pri navođenju službi koje je obnašao tijekom impozantne vojničke karijere i daje popisu službi potpunu autentičnost. Dakle, *L. Artorius Castus* u svojoj »autobiografiji«⁵ precizno navodi slijed obnašanja časničkih službi tijekom duge vojničke karijere u kojoj je postupno napredovao čin po čin. Prema navodu na natpisu,⁵ koji je kronološki i uzlazan, tj. časničke službe navedene su na natpisu redom njihova obnašanja i postizanja višeg položaja, *L. Artorius Castus* počeo je svoju časničku karijeru na položaju centuriona (stotnika) u III. legiji (*centurio legionis III Gallicae*), koja se tijekom 2. st. nalazi u Siriji. Moguće je da je postizanju časničkog položaja prethodila njegova vojnička služba u istoj legiji, gdje je on od običnog vojnika (*miles*) zbog zasluga i iskazanih vojničkih vještina promaknut u centuriona.⁶ Drugi centurionat obnaša u VI. legiji (*legio VI Ferrata*) na istom prostoru. Potom odlazi na službu u II. legiju (*legio*

---

³ Takva formulacija predmnijeva oporukom točno određene radnje koje bi nakon smrti pokojnika morali izvršiti njegovi nasljednici. Tada se na natpisu obično navede i ime nasljednika (*heres*) u nominativu, što ovdje nedostaje.

⁴ Zbog neznanja ili previda, lapicida je učinio još dvije pogreške: u 5. retku u kratici *PRAEFF* suvišno je krajnje slovo *F*, a na prijelazu iz 6. u 7. redak u genitivu množine *BRITANICI/MIARUM* suvišno je *-IMI-*, tj. trebalo je biti napisano *Britan(n)icarum*. U 6. retku u kratici *LEGG* udvostručen je posljednji suglasnik, što na latinskim natpisima u principu označava množinu, dakle *legg(ionum duoarum)* (genitiv množine), međutim zbog lakune nastale frakturom spomenika nije jasno je li to doista i stvarno značenje.

⁵ Precizno je naveden svaki pojedini položaj centuriona u četiri legije.

⁶ *Legio III Gallica* tijekom 2. st. sudjeluje u gušenju velikog ustanka Židova protiv Rimljana (Bar Kohbin ustanak, 132. – 136.) i ratu Lucija Vera protiv Parta (161. – 166.), odnosno kasnijim pohodima Septimija Severa također protiv Parta (194. – 195., 197. – 199.). Je li Lucije Artorije Kast kao pripadnik III. legije aktivno sudjelovao u nekom od navedenih velikih ratnih zbivanja ne možemo znati, ali možemo pretpostaviti. On je svojim zalaganjem i vojničkim umijećem zaslužio promaknuće u legijskog časnika, međutim, razvidno je da tijekom duge vojničke karijere nije bio posebno odlikovan zbog ratnih zasluga, jer takav podatak nipošto ne bi propustio navesti na natpisu.

II Adiutrix), koja je od Trajanovih Dačkih ratova stacionirana na dunavskom limesu u Akvinku (*Aquincum*) u Donjoj Panoniji (*Pannonia Inferior*). U popisu časti posljednji navedeni centurionat obnaša u V. legiji (*legio V. Macedonica*), čije je sjedište bio *Troesmis* na ušću Dunava u Crno more u Donjoj Meziji (*Moesia Inferior*). U istoj legiji *L. Artorius Castus* postiže viši centurionski položaj i postaje *primus pilus*, tj. centurion prvoga manipula, što mu omogućava ulazak u viteški stalež. To potvrđuju sljedeći navedeni položaji primjereni sposobnostima najiskusnijih časnika, koji su viteški položaj postigli obnašanjem službe prvoga centuriona (*primus pilus*), pri čemu podrška i pokroviteljstvo nadređenih zapovjednika nisu izostali. Prema slijedu službi, *L. Artorius Castus* imao je određeni zapovjednički položaj u Mizenskoj mornarici (*praepositus classis Misenatium*), a karijeru potom nastavlja kao zapovjednik logora VI. legije (*praefectus (castrorum) legionis VI Victricis*), koja je od Hadrijana 119. stacionirana na sjeveru Britanije s glavnim sjedištem u Eboraku (*Eboracum*). Ondje je imenovan na izvanrednu dužnost zapovjednika (*dux*) posebno formiranih postrojbi (*vexillationes*) britanskog garnizona poslanih na istok u rat protiv Armenaca.⁷ Prema navedenom popisu časti, posljednja služba koju je obnašao *L. Artorius Castus* bila je administrativna, dakle ne vojnička, služba prokuratora u rangu centenarija⁸ u pokrajini koja se u tekstu natpisa naziva *provincia Lib[urnia] (procurator centenarius provinciae Liburniae)*. U znanstvenim je raspravama iskazana dvojba je li *L. Artorius Castus* bio upravitelj novoosnovane pokrajine Liburnije ili Libije. Prema J. Mediniju, što podupire i većina drugih znanstvenika, »restitucija u ime *LIB(urniae)* nesumnjivo je ispravna i zbog toga što niti jedna druga oblast rimske države ne dolazi u obzir« (Medini, 1980: 366-367, n. 10). Naime, »imena rimskih pokrajina koja bi mogla doći u obzir imaju u početnom dijelu imena slovo *y* a ne *i* (*Lycia, Lycaonia*) dok se ime *Lib(ya)*, koje bi moglo doći u obzir jer se ponekad piše sa *i*, pojavljuje tek od vremena Dioklecijana (g. 297.)« (Medini, 1980: 367, n. 10). Stoga je osnivanje prokuratorske pokrajine Liburnije godine 184. – 185., čiji je prvi upravitelj s iznimno velikim ovlastima (*cum iure gladii*) bio *L. Artorius Castus*, važan kronološki reper za datiranje natpisa (Medini, 1980: 385).⁹ O dužnostima koje je *L. Artorius Castus* obnašao tijekom svoje karijere pisalo je više renomiranih autora, koji većinom njegovu vojničku aktivnost datiraju u razdoblje oko sredine i u drugu polovicu 2. st., preciznije u doba vladanja cara Marka Aurelija (vlada od 161. do 180.) i cara Komoda (vlada od 180. do 192.) (Pflaum, 1960: 535-537, nr. 196; Alföldy, 1965: 118; Wilkes, 1970: 546).

---

⁷ Ostaje upitno je li *L. Artorius Castus* zapovijedao kao *dux* s dvije ili tri legije, ili možda konjaničkim postrojbama (*alae*) stacioniranim u Britaniji, a koje su poslana u borbu *adversus Armoricanos* ili *Armenios*.

⁸ Ta je služba donosila godišnji prihod od 100.000 sestercija.

⁹ Prokuratorska pokrajina Liburnija obuhvaća teritorij skardonitanskog juridičkog konventa (*conventus Scardonitauns*), približno u granicama koje je on imao prilikom osnivanja u Augustovo doba.

Nakon prijeko potrebnih objašnjenja, možemo navesti hipotetsku restituciju natpisa *CIL* III, 1919=8513=12813. Pritom moramo naglasiti da problem restitucije natpisa i rekonstrukcija službi nastaje zbog toga što u središnjem dijelu, gdje je to bilo zapisano, natpis nedostaje, pa je bilo koja od mogućnosti, bez obzira na silinu argumenata kojom se obrazlaže, ipak dijelom pretpostavljena. Hipotetska restitucija teksta natpisa glasi:

D(is) M(anibus). // L(ucius) Artori[us Ca]stus 7(centurio) leg(ionis) / III Gallicae item [7(centurio) le]g(ionis) VI Ferraldae item 7(centurio) leg(ionis) II Ad[iut(ricis) i]tem 7(centurio) leg(ionis) V Malc(edonicae) item p(rimus) p(ilus) eiusdem [leg(ionis)] praeposit<us=o> / classis Misenatium [pr]aef{f}(ectus) leg(ionis) VI / Victricis du<x=ci> legg(ionum) [duaru?]m Britan(n)ic{i}/mi arum adversus Arm[enio]s proc(urator) centelnari<us=o> provinciae Lib[urniae] iure] gladi(i) vi/vus ipse sibi et suis[ex te]st(amento).

U stručnoj je literaturi ovaj natpis bio tretiran kao natpis grobnog karaktera, koji je bio ispisan na sarkofagu u kojemu je bio sahranjen *L. Artorius Castus* (Medini, 1980., 365, n. 9). Natpis jest sepulkralnog karaktera, što nedvojbeno potvrđuju posveta *Dis Manibus* i formulacija *vivus ipse sibi et suis*, ali nije napisan u formi klasičnog grobnog ili nadgrobnog natpisa kojim se komemorira pokojnik. U takvim slučajevima obično nakon pokojnikova imena u dativu, popraćenog s možebitnim navodima o častima, službama ili nekim zanimanjem koje je pokojnik obnašao tijekom života, slijedi navod proživljenih godina života i ime(na) komemoratora. Primjeri uobičajenog strukturiranja nadgrobnog natpisa slijede u nastavku, a ovu neuobičajenu formu natpisa sepulkralnog karaktera treba tumačiti vrstom spomenika, tj. to nije bio grobni (sarkofag) ili nadgrobni spomenik, nego je to ploča koja je bila ugrađena na vidljivom mjestu (pročelju) mauzoleja ili ograđenoga grobnog prostora (*hortus*) koji je dao sagraditi *L. Artorius Castus ... vivus ipse sibi et suis*.¹⁰ Ovu tvrdnju najbolje dokazuje »drugi« natpis (*CIL* III, 14224=12791) na kojemu je komemoriran *L. Artorius Castus*, budući da je taj natpis isklesan na sarkofagu u kojemu je on bio sahranjen.

Nakon završetka namjesničke službe, *L. Artorius Castus* povlači se na svoje imanje u Pituntiju, gdje živi određeni broj godina i umire krajem 2. ili u ranom 3. st. Sahrnjen je u sarkofagu, čiji je središnji dio s natpisom pronađen godine 1893., također u Podstrani u blizini crkve sv. Martina. Sarkofag je izrađen od prokoneškog mramora i pripada tipu sarkofaga s okomitim strigilima i središnjom

---

¹⁰ Nominativ muškoga roda pokazne zamjenice *ipse* (*ipsa*, *ipsum*) posebno označava gospodara koji je »sām« i po svojoj volji »za života« sagradio grobnicu »sebi i svojim«. U toj formulaciji nedostaje glagol (*fecit*, *posuit*), koji, zato što se podrazumijeva, možda i nije bio napisan ili je bio uklesan na mjestu lakune nastale frakturom spomenika i stoga se ne može rekonstruirati. Pod pretpostavkom da je natpis završio formulom *ex testamento*, moguće je da su se za završetak radova na mauzoleju pobrinuli nasljednici, odnosno *vivus* predmnijeva ideju ili početak radova koje je »za života« inicirao »sām« *L. Artorius Castus*.

tabulom s pelte tipom ansa ukrašenih akantovim viticama i rozetama, slično kao i na »prvom« natpisu.¹¹ Natpis nije sačuvan u cijelosti, ali se tri ulomka, od kojih je jedan sigurno pohranjen u Arheološkom muzeju u Splitu (sl. 3), mogu spojiti (sl. 4). Natpis je rekonstruirao i objavio don Frane Bulić (Bulić, 1893: 178, no.131; 1899: 209-210), a u restituciji glasi:

L(ucius) Art[orius] / Cast[us p(rimus) p(ilus)] / leg(ionis) V [Mac(edonicae) pr]/aefec[t]us leg(ionis) / VI Victric(is).

Nalaz ulomaka natpisa (*CIL* III, 14224=12791; *PIR* A 1184) sretno je razriješio raniju dvojbu oko rekonstrukcije kognomena Lucija Artorija, tj. umjesto ranije predloženoga kognomena *Iustus* (*CIL* III, 1919) postalo je jasno da njegov kognomen glasi *Castus*. Već je na prvi pogled razvidno da je na ovom natpisu naveden reducirani popis službi koje je *L. Artorius Castus* obnašao tijekom svoje časničke karijere, tj. navedene su samo viša centurionska služba (*primus pilus*) u V. legiji (*legio V Macedonica*) i prefekta u VI. legiji (*praefectus legionis VI Victrix*). Zašto su na ovom natpisu navedene samo te dvije časničke službe, ne možemo znati, odnosno možemo samo pretpostaviti da je do njih osobno najviše držao sâm *L. Artorius Castus* i zato su ovdje navedene. Na ovom su natpisu i ime i obje časničke službe napisane u nominativu.

Sarkofag u kojem je bio sahranjen Lucije Artorije Kast bio je jamačno središnji grobni spomenik u mauzoleju ili u ograđenom grobnom prostoru (*hortus*) što ga je on osobno dao sagraditi *vivus ipse sibi et suis*. Činjenica da su oba natpisa na kojima je komemoriran *L. Artorije Kast* pronađena kod crkve sv. Martina dokazuje da je na tom mjestu ili u bližoj okolici bio sagrađen njegov mauzolej. Kameni blokovi ugrađeni kao spolije u ogradnom zidu crkve također pripadaju mauzoleju koji je *L. Artorije Kast* hotimice sagradio uz komunikaciju koja je iz Salone uz more vodila prema jugu. Naime, izgradnjom mauzoleja uz cestu kojom se svakodnevno prometovalo i hodalo, *L. Artorius Castus* osigurao je svoju popularnost i nakon smrti, budući da su prolaznici jasno mogli vidjeti sjajnu karijeru viteza koju je on ponosno naveo na natpisu postavljenom na pročelju svojega mauzoleja. Zbog navedenoga bilo bi iznimno korisno provesti arheološka istraživanja na položaju Javor u Podstrani.

Na »prvom« natpisu jasan navod *sibi et suis* sugerira da je *L. Artorius Castus* na svom imanju u Pituntiju živio sa svojom obitelji i imao nasljednike, po svojoj prilici i oslobođenike. Prostorno najbliži natpis sa spomenom gentilicija *Artorius* dokumentiran je u obližnjim Jesenicama (*Nareste*), gdje je godine 1889. na lokalitetu Sustjepan pronađen nadgrobni natpis (*CIL* III, 8476; Bulić, 1889: 152, no. 131) (sl. 5), koji u restituciji glasi:

D(is) M(anibus) // Aurelia Ursi/na Artoriae / Privat(a)e matri / pientissim(a)e po/suit q(uae) vixit an/nos LX me(n)ses sex.

---

¹¹ Usp. rad akademika Nenada Cambija »Lucije Artorije Kast: njegovi grobišni areal i sarkofag u Podstrani (Sveti Martin) kod Splita« u ovom zborniku, str. 29-40.

Interpretacija natpisa na ovom nadgrobnom spomeniku je jednostavna. Nakon posvete Bogovima Manima, čije su sigle *D(is) M(anibus)* uklesane iznad natpisnog polja, na početku natpisa nalazimo ime komemoratorice (*Aurelia Ursina*) koja postavlja (*posuit*) spomen svojoj premljnoj majci (*Artoriae Privatae, matri pientissimae*), koja je živjela 40 godina i šest mjeseci.

U epigrafskoj se praksi prilično dobro razlikuje uporaba pojedinih izraza i fraza koji se rabe na nadgrobnim natpisima u određenom vremenskom razdoblju. Najgrublja je podjela na izraze i fraze koji su na natpisima uobičajeni tijekom ranoga Principata (od vladavine Augusta do Marka Aurelija – pojednostavljeno tijekom 1. pa do polovice 2. st.) i one uobičajene ili uobičajenije tijekom kasnoga Principata (od Marka Aurelija do Dioklecijana, pojednostavljeno od sredine 2. i tijekom 3. st.) (Alföldy, 1969: 28-30). U konkretnom slučaju forma natpisa i karakteristični izrazi (*posuit, vixit annos, pientissima*) upućuju na razdoblje kasnoga Principata. Kao dodatni element koji pomaže pri datiranju, ovdje se ističe porodično ime komemoratorice – *Aurelia*, koje je ženska inačica carskog gentilicija *Aurelius*. Taj je gentilicij veoma rasprostranjen na prostoru rimske provincije Dalmacije te u Saloni, gdje su poznati *Aurelii* koji su bili carski oslobođenici. Gentilicij *Aurelius* predmnijeva da je njegov nositelj postigao građansko pravo (civitet) u vrijeme vladanja careva Marka Aurelija, Komoda ili Karakale, odnosno da su njegovi nositelji potomci onih koji su civitet stekli u doba vladanja navedenih careva. Ipak, najviše je Aurelija građansko pravo steklo Karakalinim ediktom (*Constitutio Antoniniana*) iz godine 212., kada je svim slobodnim stanovnicima Carstva dodijeljeno rimsko građansko pravo. Na temelju rečenoga, natpis se okvirno može datirati na kraj 2. ili u 3. st.

Zbog relativno male prostorne udaljenosti između Podstrane i Jesenica, možemo pretpostaviti, ali uz prijeko potreban oprez, da je *Artoria Privata* bila u možebitnom rodbinskom ili klijentelnom odnosu s porodicom Lucija Artorija Kasta, ali nemamo elemenata po kojima bismo mogli zaključiti i neku izravniju rodbinsku vezu. Važnije je pritom zaključiti da je na prostoru Podstrane i Jesenica dokumentirana članica porodice *Artorius*.

Na natpisu iz Klisa (*CIL* III, 2520=8641), dakle na teritoriju Salone, komemoriran je *L. Gellius Artorius*, sin Gellija Feliksa (*Gellius Felix*) i Artorije Sekundine (*Artoria Secundina*) (sl. 6). Natpis u restituciji glasi:

D(is) M(anibus) / L(ucio) Gellio Artorio / def(uncto) ann(or)um VIII mensium VIII / Artoria Secundina / et Gellius Felix/ p(ro) p(ietate) f(ilio) infelicitissimo.

Za našu je temu značajno da su na natpisu dokumentirani žena iz porodice *Artorius* i njezin sin u čijem imenovanju nalazimo prenamen *Lucius* i kognomen *Artorius*, koji je izveden iz majčina gentilicija, što može biti indicija i za bliže rodbinske veze s L. Artorijem Kastom. Naime, bio je običaj, ne nužno pravilo, da prvorođeni sin rimskoga građanina ima isto imenovanje kao i njegov otac (dakle, isti *prenamen, nomen* i *cognomen*), drugi rođeni sin ima očev gentilicij, ali se pre-

nomen (osobno ime) i kognomen (nadimak koji ima službenu vrijednost) formira prema majci, tj. u pravilu se uzima prenamen njezina oca (dječakova djeda – u konkretnom slučaju *Lucius*), a kognomen se izvodi iz gentilicija (u konkretnom slučaju *Artorius*) ili kognomena majke. Ako prihvatimo takvo tumačenje, možemo zaključiti da se dječakov djed po majčinoj strani zvao *Lucius Artorius*. Imajući u vidu činjenicu da je tradicija imenovanja u rimskih građana vrlo konzervativna (kod pojedinih porodica, gdje je moguće pratiti više naraštaja, vidljivo je da je izbor prenomena reduciran na svega njih nekoliko, koji pak vremenom postaju tako prepoznatljivi da označavaju pojedine porodične grane), možemo pretpostaviti i neku izravniju vezu s porodicom Lucija Artorija Kasta. Iznošenje hipoteze da je *Artoria Secunda* bila sestra, kći ili unuka L. Artorija Kasta, bila bi previše smiona. Na temelju karakterističnih izraza, poglavito *defunctus* (onaj koji je preminuo) s preciznim navodom proživljenih godina i mjeseci pokojnika (*annorum, mensium*), također i superlativa pridjeva *infelicissimus* (najnesretniji), natpis možemo okvirno datirati u razdoblje kasnoga Principata (kraj 2. – 3. st.).

U Naroni je poznat *Artorius Felicissimus*, koji postavlja spomen svojoj supruzi Emiliji Barbari (*Aemilia Barbara*) (CIL III, 1846=8425). Fragmentarno sačuvani natpis (nedostaje završetak) uzidan je kao spolija u kuću Šiljek u Vidu kod Metkovića, gdje se i danas nalazi (sl. 7). Natpis u restituciji glasi:

D(is) M(anibus) s(acrum). // Artorius Felicissimus / Aemiliae Barbar(a)e coniugi / pientissim(a)e qu(a)e vixit me/cum annos LVI queius(!) / maculam non (h)abui quei/us(!) beneficio me exportavi Sal/ona et ab omnibus meis dunc(!) / [---? potes?]tatem facere / [---]

Natpis CIL III, 1846=8425 zasad je jedini dokumentirani natpis sa spomenom porodičnog imena *Artorius* izvan teritorija Salone, međutim, s obzirom na navod ... *queius beneficio me exportavi Salona*, podrijetlo Artorija Felicissima (*Artorius Felicissimus*) mora se povezati s Artorijima iz glavnog grada provincije. I na ovom se natpisu nalaze uobičajeni izrazi (*pientissima, quae vixit mecum annos*) dokumentirani na natpisima sepulkralnog karaktera iz razdoblja kasnoga Principata. *Queius*, dva puta zabilježen na natpisu, vulgarizirani je oblik genitiva jednine odnosno zamjenice *qui, quae, quod* (klasično *cuius*).

Na fragmentirano sačuvanom nadgrobnom natpisu CIL III, 9403 iz Salone komemoriran je *C. Vibius Firmus* (sl. 8). Natpis u restituciji glasi:

D(is) M(anibus) / C(aio) Vibio / Firmo qui / et Artorius / C(aius) Vib[ius] / F(?)[---]

Na natpisu je uz standardna imena (*tria nomina*) naveden i nadimak pokojnika: *C. Vibius Firmus, qui et Artorius*. *Artorius* je na ovom natpisu tzv. *vocabulum* (nadimak) po kojemu je *C. Vibius Firmus* bio poznat u svojoj okolini, možda čak i poznatiji nego po svom službenom imenu, što bi upućivalo na njegov možebitni klijentelni odnos s porodicom *Artorius*.

Izrazi *qui/quae et (vocatur)* po kojima prepoznajemo ovu vrstu nadimka, odlika su kasnijeg razdoblja (kasni Principat). Na natpisnoj građi Salone poznato je

10-ak takvih pravih nadimaka, i kod muškaraca i žena;¹² a najpoznatiji je svakako primjer zabilježen na sarkofagu obitelji *Albucius* (*CIL* III, 2074), gdje je dokumentirana *Liguria Procilla, quae et Albucia*. Ona je, dakle, udajom za salonitanskog magistrata i dekursiona postala poznatija po pripadnosti obitelji muža (*Albucia*) nego po svom kognomeni (*Procilla*). U tom smislu možemo pretpostaviti klijentelni odnos Gaja Vibija Firma s porodicom *Artorius*, pri čemu se ne isključuje mogućnost navođenja običnog nadimka (supernomen).

Svi prethodno navedeni natpisi sa spomenom gentilicija *Artorius* po svojim epigrafskim karakteristikama pripadaju razdoblju kasnoga Principata, odnosno mogu se okvirno datirati u razdoblje kasnog 2. i u 3. st. Ne može se izričito tvrditi, ali s obzirom na dosadašnje spoznaje može se pretpostaviti, da je prvi *Artorius* koji se naselio na teritoriju Salone bio *L. Artorius Castus*. Tijekom kasnijeg razdoblja u Saloni i na njezinom teritoriju porodica se razvija, a posljednji dokumentirani spomen gentilicija *Artorius* u Saloni nalazimo na natpisu na sarkofagu (*CIL* III, 9226; Bulić, 1888: 49, no. 25; *Salona IV*: 863-865, no. 492), gdje je spomenuta *Artoria Frontina* (sl. 9). Napis u restituciji glasi:

[---] *Maximi/[nia?][n(us?) coniugi sul/[ae? ---]ne bene meren/[ti m]emoria(m) posuit l/ocu(m) concessum / Artorium <F=E>ronti<n=m>am.*

Na slici je prikazan prednji dio sarkofaga (nedostaje lijevi dio), kojemu je središnji dio činio natpis ispisan unutar tabule ansate, koja je dekorirana vegetabilnim ukrasom. Sa strana tabulu flankiraju reljefni prikazi krilatih Erota. Epigrafske karakteristike (*bene merenti memoriam posuit, locum concessum*) i bogata dekoracija sarkofaga sugeriraju dataciju spomenika u razdoblje kasnog 3. st. i na početak 4. st.

*

Na kraju pregleda natpisa na kojima je u rimskoj provinciji Dalmaciji dokumentiran gentilicij *Artorius* možemo izreći nekoliko zaključaka ili pretpostavki:

1. Broj natpisa sa spomenom gensa *Artorius* u rimskoj provinciji Dalmaciji je veoma skroman, poznato je svega šest natpisa na kojima su dokumentirani članovi porodice *Artorius*.
2. *Artorii* se u rimskoj provinciji Dalmaciji pojavljuju u drugoj polovici 2. st. i to na prostoru Salone.
3. Prema poznatoj natpisnoj građi čini se da je *L. Artorius Castus* »utemeljitelj« grane porodice koja se u kasnijem razdoblju razvija u Saloni i na njezinom teritoriju.
4. Impozantni popis časti (*cursus honorum*), zapisan na dva natpisa sepulkralnog karaktera, svjedoči o sjajnoj vojničkoj karijeri *L. Artorija Kasta*, rimskog časnika viteškog položaja, čiju vojničku aktivnost treba smjestiti u razdoblje oko sredine i u drugu polovicu 2. st.
5. Nakon povlačenja iz aktivne službe, tj. nakon obnašanja kontroverzne službe prokuratora novoosnovane pokrajine Liburnije, *L. Artorius Castus*

¹² Na primjer *CIL* III, 2296; 2468; 8898, 9587; 14793².

- odlazi na svoje imanje u Pituntiju, gdje živi određeni broj godina i gradi mauzolej *vivus ipse sibi et suis*.
6. Navod *sibi et suis* sugerira da je *L. Artorius Castus* ondje živio sa svojom obitelji i imao nasljednike.
  7. Poznata epigrafska građa dokazuje da članovi porodice *Artorius* žive u Saloni i na njezinom teritoriju i tijekom 3. st., međutim, osim na natpisu *CIL III, 2520=8641*, gdje su dokumentirani *Artoria Secundina* i njezin sin *L. Gellius Artorius*, čiji se djed po majčinoj strani zvao *L. Artorius*, ne možemo pretpostaviti njihovu izravnu rodbinsku vezu s Kastom.

LITERATURA

- Alföldy, G., 1965. *Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965.
- Alföldy, G., 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969.
- Bulić, F., 1888. »Iscrizioni inedite«, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 9, br. 3, Split, 1888., 49-51.
- Bulić, F., 1889. »Iscrizione inedite«, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 12, br. 10, Split, 1889., 145-154.
- Bulić, F., 1893. »Iscrizione inedite«, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 16, Split, 1893., 177-181.
- Bulić, F., 1899. »Iscrizioni inedite«, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 22, Split, 1899., 209-210.
- CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen et al., Berlin: Academia Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis ab 1894.
- De' scavi di Salona nel 1850*, Memoria del professore Dr. F. Carrara, Praga, 1852.
- ILS: Inscriptiones Latinae selectae*, H. Dessau ed., vol. 1, Berolini, 1892.
- Medini, J., 1980. »Provincia Liburnia«, *Diadora*, 9, Zadar, 1980., 363-441.
- PIR: Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III*, Academia Scientiarum Regiae Borussicae, E. Klebs ed., pars I, Berolini, 1898.
- Pflaum, H.-G., *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, vol. 1, Paris, 1960.
- Salona IV, Inscriptions de Salone chretienne, IVe-VIIe siecles / Salona IV, Natpisi starokršćanske Salone, IV.-VII. st.*, Nancy Gauthier, Emilio Marin, Françoise Prévot (ed.), Collection de l'École française de Rome 194/4 / Niz »Salona« Arheološkog muzeja – Split, 12, 2. vol., Rome – Split, 2010.
- Wilkes, J.J., 1969. *Dalmatia*, London, 1969.
- Wilkes, J.J., 1970. »Equestrian rank in Dalmatia under the Principate«, *Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 1970., 529-551.

THE ARTORII IN THE ROMAN PROVINCE OF DALMATIA

S u m m a r y

Conventional wisdom holds that the Artorii of the Roman province of Dalmatia were a family of Italian descent, which inhabited the area of Salona around the second century. This assumption is based on two sepulchral inscriptions that commemorate the equestrian status of Roman officer L. Artorius Castus. The inscriptions were found in the area of ancient Pituntium, today's Podstrana. The inscription marked CIL III, 1919=8513=12813, the two passages of which were until recently built into the outer walls of the church of Saint Martin in Podstrana as spolia, lists the imposing *cursus honorum* of L. Artorius Castus, who had a distinguished military career (*centurio, primus pilus, praepositus, praefectus, dux*). Since the inscription chronologically lists the order he conducted his duties in, it is clear that L. Artorius Castus ended his career serving in the controversial role of regent of the region of Liburnia (*procurator centenarius provinciae Liburniae iure gladi*). A passage on the second inscription (CIL III, 12791=14224) lists only his name and the two duties he performed as an officer. Upon completing his duties as regent, L. Artorius Castus withdrew to his estate in Pitunia, where he lived out the rest of his life in peace. This is where he was entombed in the mausoleum he built »during his life for himself and his family«. The inscription clearly lists *sibi et suis*, with the possible reconstruction [*ex te]st(amento)*, which suggests that L. Artorius Castus lived there with his family, and had heirs. The spatially closest inscription to bear mention of the Artorius name was documented in nearby Jesenice (Nareste), where a tombstone (CIL III, 8476) mentioning Aurelia Ursina, who had erected a monument to her deceased mother Artoria Privata, was found. An inscription from Klis (CIL III, 2520=8641) commemorates L. Gellius Artorius, son of Gellius Felix and Artoria Secundina. It is important to point out that this inscription documents a woman from the Artorius family and her son, whose praenomen was changed to Lucius and cognomen to Artorius, which derives from his mother's gentilicium, and which could indicate close family ties to L. Artorius Castus. One Artorius Felicissimus of Narona, was known to have erected a monument to his wife Aemelia Barbara (CIL III, 1846=8425). Considering the inscription it bears, *queius beneficio me exportavi Salona*, its origins must be connected to the Artorius family from the regional capital. The fragmented remains of a tombstone in Salona (CIL III, 9403) commemorate one C. Vibius Firmus, however, along with his official title (*tria nomina*) it also lists his nickname, *qui et Artorius*. The *vocabulum* he was known by among his peers, perhaps even more so than his official title, alludes to his potential connections to the Artorius family.

All of the above mentioned inscriptions bearing the *gentilicia* Artorius, based on their epigraphic characteristics, belong to the period of the late Principate, i.e. they can be roughly placed in the period of the late 2nd and early 3rd centuries.

While we cannot make the claim with certainty, what we know today is certainly sufficient to assume that the first Artorius to inhabit the territory of Salona was L. Artorius Castus. During the later period in Salona and its territories, the family grew and developed, and the last documented mention of the *gentilicia* Artorius in Salona is found on the inscription of a sarcophagus from the late 3rd or early 4th centuries (CIL III, 9226), where Artoria Frontina is commemorated.